

մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ...¹ զտէր Ստեփաննոս յաղաւթս ձեր յիշեսցիք եւ զիս ստացողս²։

Ասկէ կը տեսնուի թէ Դաւիթ 1161 թուին դեռ կենդանի էր. միւս կողմանէ կը ստուգուի Թովմայի Հարունակողին տեղեկութիւնը թէ Դաւիթ Արղւնէն՝ Վերապաղատին որդին էր եւ ունէր Ստեփաննոս անուն եղբայր մը։ Այս Ստեփաննոս (-Ալուզ) Ամիւկի տէր կարգուելէն ետքը՝ ինչպէս յիշատակարանիս «տէր» յարանունն կարծել կու տայ՝ եկեղեցական աստիճանի ալ հասած է։

1161ին Դաւիթ հաւանօրէն շատ ծեր ըլլալու էր, գոնէ 80 ամեայ մը. վասն զի 1113ին 15 ամեայ Գրիգորիսի «տղայութիւնն արհամարհելու» համար ինքը գոնէ 30 ամեայ մ'ըլլալու էր։ Այս թուականէն ետքն ալ երկար ապրած պիտի չըլլայ. այսպէս մտածել կու տայ նաեւ Շնորհալոյ Ընդհանրականին (գրուած 1166ին) այն տեղը³, ուր Աղթամարայ աթոռոյն վրայ փոփոխութիւն մը կ'անարկուի՝ որ Դաւթի մահունէն ետքը միայն պատահած կրնայ ըլլալ։ Յամենայն դէպս 1165ին արդէն վախճանած էր Դաւիթ։

Ո՛վ յաջորդեց իրեն։

Դաւիթ կաթողիկոսէն ետքը գրեթէ դար մը լուռած են Աղթամարայ կաթողիկոսներու անուանք։ Ընդ. Օրացոյցի մէջ Դաւթէն ետքը առաջին կաթողիկոս կը նշանակուի «Ստեփաննոս Նկարենայ», որ 1272ին վախճանած է, որով 1165—1272 դատարկ ձգուած է։ Այս դատարկը Հաւաքարանը կը լեցնէ բազմաթիւ անուններով, զորոնք հոս եւ ոչ իսկ յիշատակել կ'ուզենք։

2. Ստեփաննոս Ա. 1165°—1185°/90°:

Ինձի կ'երեւայ թէ յետ Դաւթի աթոռն գրաւած է տէր Ստեփաննոս, անոր եղբայրը. դժբախտաբար այս մասին Թովմայի Հարունակողը, որ իբր 1130ին կ'օրինակէր Ստեփաննոսի համար Թովմայի Պատմագրութիւնը, տեղեկութիւն չունի, եւ միայն Ամիւկի տէր գիտէ զՍտեփաննոս, սակայն այն հատակոտոր յիշատակարանն յամէ 1161 զինքը «տէր Ստեփաննոս» անուանելով՝ ամէն կասկած կը փարատէ թէ նա Ամիւկի մարմնաւոր տէր ըլլալէ զատ եկեղեցական՝ եւ այն բարձր աստիճանի հասած է։

Լ. Թէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը՝ Ստեփաննոս ձեռնադրութիւնն ընդունած ըլլալու է Դաւթի կենդանութեան՝ ուստի 1165էն քիչ յառաջ։ Ընտրութիւնն տժգոհութիւններ պատճառած կ'երեւայ, դատելով Շնորհալոյ վերոյիշեալ խօսքերէն։ Այս թուականին Ստեփաննոս ըլլալու էր աւելի քան 60 տարեկան, վասն զի հայրն՝ Արղւնէն՝ վախճանեցաւ 1121ին, ընդունելով թէ նա ապրեցաւ իբր 80 տարի, մահն պատահած պիտի ըլլայ իբր 1185/90։

Ստեփաննոս-Ալուզ ամուսնացած էր, ըստ Հարունակողին (էջ 318) եւ ունեցած ամուսնութենէն զաւակ մը միայն՝ Խեղենիկ արքայուն։ Սա կը յիշատակուի յամի 1245 Հոռոմոսի վանաց արձանագրութեան մը մէջ այսպէս¹.

«Ես Խեղենիկս, որդի Ալուզի, եւ ամուսին իմ Մարջան տուաք ի սուրբ ուխտս զԹէզանո շամբն, որ գետն ի մէջն կու անցանէ, որ իշխանն մեզ էր տուել. տէր Բարսեղ եւ այլ եղբարս սահմանեցին զտաւն սուրբ Կարապետին բոլոր յեկեղեցիքս պատարագել զՔրիստոս, որչափ մեք կենդանի եմք, իշխանին եւ Խորիշահի կատարեն եւ յետ ելից մերոց ի մեր յանուն կատարեն ի տաւնի Նաւասարդի. եթէ որ զմեր նուէրքս ի սուրբ ուխտէս հանէ եւ կամ զժամն խափանէ, դատի յԱստուծոյ. կատարիչք գրիս աւրհնին ի Քրիստոսէ. ամէն. ՈՂԴ։»

Խեղենիկ մանչ զաւակ չունենալով իւր դուստրն՝ Մարիամ կ'ամուսնացնէ Սեֆեդիին արքայունի հետ, — որ նոյնպէս արծրունի թագաւորական զարմէ կը սերէր —, տալով իբրեւ օժիտ Աղթամարայ կէսը։ Պարոն Սեֆեդիինի եղբայրներէն կը յիշուին Պր. Կուռճիբէզ եւ Պր. Նուրադին։ Խեղենիկ յընթացս ժամանակի իյնալով դրամական կարօտութեան մէջ՝ Սեֆեդիինի կը ծախէ նաեւ կղզւոյն մնացած մասը. եւ այսպէս ամբողջ կղզին կ'ըլլայ Սեֆեդիինի սեպհականութիւն, ընդ նմին նաեւ կաթողիկոսական աթոռը։ Այս տեղեկութիւնները ունին Դանիէլ Աղթամարցիէն (Թովմ. Արծրունի, էջ 321)։

Թէ այս ո՞ր թուականին կը պատահի Դանիէլ չի նշանակեր։ Վերագոյն տեսնք որ Խեղենիկ 1245ին դեռ կենդանի է. թերեւս Սեֆեդիին ըլլայ 1211ին հետեւեալ արձանագրութեան մէջ յիշուածը՝ Մանազկերտի Նօրատի գիւղի Խաչքարի վրայ².

¹ Թակոտուած։

² Այսինքն Չեղադիր հատակոտորս Խ. Վ. Դադեանի, հմտ. Թովմեան՝ Ցուցակ ձեռագրաց. Բ., էջ 28։

³ Ցէս վերը էջ 142։

¹ Մարգսեան Հ. Ն.՝ Տեղագրութիւն ի Մեծ եւ Փոքր Հայս, էջ 150. Կոստանեանց՝ Վիմական տարեգիր՝ էջ 88։

² Թորոս Աղեար. Բ., էջ 279։

«Ու. թվ. և. յիշանալ թեան Աշխենի»¹ ևս Մարտիրոս որդի Արդաանայ կանգնեցի վեճի և արձան պատուական ընտրեալ նշան յաղթութեան նկարեալ արեամբն Յիսուսի Բրիստոսի, ևն:

Յամենայն դէպս Աղթամարայ Սեփեղինեանց անցնիլը Թ. Գ. դարու առաջին քառորդին դնելու է:

3. [Անանուն, 1185—1272]:

Կաթողիկոսական աթոռը Սեփեղինեան տան չանցած հարկ է ենթադրել Ստեփանոս Աղուղի յաջորդ մը նոյն աթոռին վրայ: Եթէ Ստեփանոս առ անագան 1185 վախճանած է, ապէս քննելու 1272՝ երբ կը յիշատակուի ուրիշ Ստեփանոս Կաթողիկոսի մը մահը՝ կը մնայ իբր 80 տարուան դատարկ մը. որուն մէկ մասն Ստեփանոսի տալով՝ մնացած ժամանակը ուրիշ անունուն մը կառավարած ըլլալու է աթոռը: Առայժմ հարկ է սպասել այս անուն յայտնութեան:

4. Ստեփանոս Բ. — 1272:

Անանունի կը յաջորդէ Ստեփանոս Բ-ն, զոր ընդ. Օր. «Ստեփանոս Նկարեայ» կը կոչէ: Սա վախճանած է ըստ տապանադրին 1272ին. տապանաքարը կը գտնուի Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ լեռան մը կողքին շինուած Դիւաբոյնի Ս. Յարութիւն վանքի գերեզմանոցը, «գեղակերտ» քանդակուածով եւ հետեւեալ արձանագրութեամբ².

«Ի Թուին 21 Ա հայրապետին տեառն Ստեփաննոս Կաթողիկոսի տապան»:

Ինչի ծանօթ է 1223էն Ստեփանոս Աղթամարցի մը, աշակերտ Յովհ. Վանական վարդապետի. բայց թէ կարելի է զինքը ապա կաթողիկոսական աթոռին վրայ բարձրացած տեսնել եւ նոյնացնել այս Ստեփանոսի հետ, զայն չգիտեմ:

Յիշատակարանս է (Էջմ. Կար. Ցուց., Թ. 2050).

«Գրեցաւ իմաստացոյց բանքս առաջնոց գտաւորաց բնութեան իրաց, որ ըստ գովի եւ պարսաւի, ի ՈՋԲ (1223) թուաբերութեանս մերաին աղանց ի վանքս խորանաշատ կոչեցեալ

ի նահանգիս Աղուանից ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ Աստուածածնիս ձեռամբ Ստեփանոսի Աղթամարցոյ կրթեալ առ ոստ Վանական վարդապետիս: Արդ աղաչեմ զհանդիպեալստ յիշել միով Տէր ողորմելի զվարդապետին իմ եւ զտէր Սարգիս հաւրեղբայր եւ զնաւորն իմ զՅովհաննէս եւ զիմնն ամենայն: Եւ հասարակաց ողորմեսցի Աստուած յիշողացտ եւ յիշելոցս. եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»¹:

Այս թուականէն (1272) ետքը յաջորդաբար ընդառաջ կ'ըլլեն մեզի յիշատակարանաց մէջ Աղթամարայ աթոռոյն վրայ բազմաթիւ անուններ, որոնց ցանկը կարելի է կազմել գրեթէ առանց մեծ ընդհատութեան:

Կծիկին թեքը կու տայ մեր ձեռքը Գանիէլ Աղթամարցի՝ Թովմայ Արծրունեոյ պատմագրութեան ընդօրինակողը, իւր ընդարձակ յիշատակարանին մէջ (էջ 321 եւ շար.):

5. Ստեփանոս Գ. Սեփեղինեան.

1272—1296:

Սեփեղին արքայուն բազմաթիւ զաւակաց հայր կ'ըլլայ ի Մարեմայ դստերէն Խեղենիկ արքայունի. ասոնց անուններն են. ուստեբը՝ Ստեփանոս, Ամիր կամ Պարոն Կուռճիբեգ, Ամիր կամ Պարոն Գուրգէն (Գորգի) եւ Զաքարիա. դստերը՝ Թագուհի, Մարթա:

Այս անուններն աւանդած է մեզի Գանիէլ Աղթամարցի անթուական յիշատակարանի մը մէջ ալ (զոր ի մէջ բերած է Խ. Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն, Թ. 1193), ուր յիշելով զԿաթողիկոսն Զաքարիա կը գրէ. «... յիշատակ ծնողաց Պարոն Սեփեղինի եւ աստուածասէր տիկնոջն Մարիամոն եւ գեղեցիկ, բարեմիտ շառաւիղին եղբօրն Պարոն Գորգոյ եւ դարձեալ երկուց եղբարցն Տ. Ստեփանոսի Կաթողիկոսի եւ Պարոն Կուռճիպէկի եւ քսոն Թագուհւոյ եւ Մարթայի հանգուցելոցն ի Բրիստոս»¹:

Սեփեղինի երեք որդին Ստեփանոս կ'ընդունի Կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն «ի մանկութեան հասակի», հաւանօրէն առ կենդանութեամբ Ստեփանոսի Նկարեայ († 1272) եւ կը գրաւէ աթոռը անոր յաջորդնէ ետքը: Գանիէլ իրեն 40 տարուան Կաթողիկոսութիւն կու տայ. («զոր իբրեւ կացեալ ամս Խ, վերափոխի յաշխարհէս տարածեմ կենօք եւ սակաւաւուրբք» եւ թողեալ զսուգ անմխիթար հօր

¹ Марр, Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии. VI. С. Петерб. 1904, էջ XVIII.

իւրոյ պարոն Սեֆեդին. որոշ չէ բացատրութիւնը. 40 տարի ապրեցաւ թէ վարեց կաթողիկոսութիւնը). եթէ այս 40 տարիները 1272էն հաշուենք՝ Ստեփանոս կը վախճանի 1312ին: Բայց այս դժուարին է վասն զի 1300էն սկսեալ կը կառավարէր աթոռը Զաքարիա՝ անոր եղբայրը: Ընդ. Օր. համեմատ «Ստեփանոս տղայ Սեֆեդինեան» կը յիշուի 1275—1276 թուականներուն. իսկ ըստ Լեւոնեանի (Բիւզանդին, Թ. 1193) 1288—1292: Ինչի ծանօթ են հետեւեալ յիշատակարանները 1276, 1291, 1293 եւ 1296 տարիներէն.

1. Ռոմանոս վարդապետ 1276ին ընդօրինակելով Աւետարան մը՝ կը գրէ.

«Այլ աւարտեալ սա ի թուիս Հայոց 216 (1276) յամսեանն Մեհակի Ը. ի տիեզերակալութեանն Ղուպիլա զանին եւ յոստանիութեանն Ապաղա զանին որդոյ եղբօրն նորին: Եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի՝ որդի Զապէլ թագուհոյ, դստեր Լեւոն թագաւորի: Եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփանոսի: Եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ՝ Ընծայեաց Աստուածածնիս՝ ի գաւառիս Վասպուրականիս: ... յիշեցէք ... զԳեաղոստն զՊոլլոս Մեղիքն եւ զստնտու որդի նորա զԹագվորն. նաեւ զերկու եղբայրն նորա զՅեհանա եւ զԵլիա¹»

2. Մեծօրայ մօտերը՝ Յարութիւն գիւղին եկեղեցւոյ մէջ տեսած է Հ. Ն. Սարգսեան² արձանագրութիւնս յամէ 1291.

«Ի ժամանակս տէրութեանն Ուլաուն զանին եւ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ տէր Աբրահամ տեսուչ գաւառիս Քաջբերունոյ. տվաւ ինձ տեղիս այս տեառն է սորին Սահմագին կոչեցել. եւ շինեցի զեկեղեցիքս նախ զսուրբ Աստուածածինս. իսկ ի թագաւորութեանն Արղուն զանին, ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսի զսուրբ Յարութիւնս ի կորդոյ շինեցի: ... շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս ի թուիս 216 ի փառս Քրիստոսի:»

3. Աղթամարայ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ դրան ճակատը կը կարդացուի արձանագրութիւնս³ յամէ 1293.

¹ Ապա կը յիշէ Արմէն շարժը. հրտ. Սարգիսեան Հ. Բ.՝ Յուլիան, էջ 426—427. Նոյնն կը յիշատակեն նաեւ Զամէ. Գ. 280 եւ Մատենադարան, 164—165. հոս կը գրուի «Ի թագաւորութեան տեառն Ստեփանոսի», տպագրութեան վրիպակ, թէ ձեռագիրն այնպէս կ'ընթեռնու. իբր համանիշ «արքայուն» անուան:

² Յեղաթուրութիւն ի Փրքը եւ ի Մեծ Հայոց, էջ 268:

³ Աղագր. Հանդես Ի (1910), էջ 200:

«216: Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանաւորացն Սարգսի եւ Ստեփանոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս:»

4. Աւետարան¹ գրուած ի վանս Վարագայ Ս. Նշան, ի թուին Հայոց 216 (1293) ի կաթողիկոսութեան Ստեփանոսի:

5. Կարինեան Յուլիան, Թ. 999 (էջ 140) կը նշանակուի.

«Մաշտոց՝ գրեալ ի թղթի ի գիւղն Բաշանջ ի գաւառին Ածնդայ (sic) ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի, եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Հեթմոյ Բ. ի Անանեայ սարկաւազէ ի թուին Հայոց 216 (տպ. ջխե) = 1296:»

6. Զաքարիա Ա. Սեֆեդինեան.

1296—1336:

Ստեփանոսի կը յաջորդէ անոր կրտսեր եղբայրն Զաքարիա: Գանիէլ Աղթամարցւոյ հետեւելով հարկ է Ստեփանոսի մահուընէն մինչեւ Զաքարիայի ընտրութիւնը քանի մը տարուան դատարկ ենթադրել. վասն զի «յորժամ եհամ ժամ պարոն Սեֆեդին... փոխիլ յաշխարհէս սա ոչ ժամանեաց իւրովք ձեռքը հաստատել զտէր Զաքարիայն յաթոռ եղբօր իւրոյ տեառն Ստեփանոսին: Ապա տուեալ լինի յուսումն աստուածեղէն սուրբ գրոցն եւ հասու լեալ հիմ եւ նոր կտակարանացն: Եւ ոչ զք ունէր զօրաւիգ եւ օգնական իւր՝ բայց միայն զհարազատն իւր զԱմիր Գուրգէն, զհայր եւ զհայրագլուխ եւ զպարոն Կուռճրէկն եւ զպարոն Նուրադինն զհօրեղբարքն իւր: Սորա կամօքն Աստուծոյ ժողովեալք ի միասին, կոչումն արարեալ սուրբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ բազում կրօնաւորաց, եւ աղօթս արարեալ ի միասին օրհնեցին եւ ձեռնադրեցին զտէր Զաքարիայ յաթոռ հայրապետութեան հօրեղբօր իւրոյ տեառն Ստեփանոսի» (էջ 322): Ըստ այսմ Զաքարիայի ձեռնադրութիւնը կրնանք դնել իբր 1296ին:

Թէ ո՞վ վարեց տեղապահութիւնը, չաւանդուած:

¹ Ձեռագիր Նոր Նախիթեանի Ս. Նիկողայոսի կեղեցւոյ. հմտ. Ե. Շահադեղ՝ Պատմական պատկերներ էջ 100, ծն.:

Ընդ. Օր. Զաքարիայի ընտրութիւնը կը նշանակէ 1296ին եւ պաշտօնավարութիւնը յերկարած կը դնէ մինչեւ 1343. չգիտեմ ինչ հիմամբ այսպէս. ստույգ է որ 1298ին կը յիշուի արդէն Զաքարիա, ուստի եւ կրնար 1296ին ընտրուած ըլլալ: Լեւոնեանի համաձայն Զաքարիա ձեռագրաց մէջ կը յիշուի 1301—1334 եւ ըստ փրդալէմեանի 1335ին, ինձի ծանօթ են յիշատակարաններ 1298—1336 թուականներու մէջ գրուած, որոնք զԶաքարիա կենդանի գիտեն: Բայց զարմանալի է որ ժամանակակիցն Դանիէլ, որ 1303ին զինքը ի մերձուստ կը ճանչնայ իբրեւ «աստուածապատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետ Հայոց» եւ «յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր եւ աստուածային ձրիւք բարգաւաճեալ¹», մահը պատահած կը դնէ 24է, այս է՝ 1326 թուին. կարգաւ արդեօք 22է, այս ինքն 1336:

Զաքարիա Սիւնեաց մետրապոլիտն՝ Ստեփանոս Օրպէյեանի նշանաւոր բարեկամն էր եւ թղթակիցը, որ խնդրելով իրմէ թովմա Արծրունւոյ պատմութիւնը՝ 1303ին գրել կու տար Դանիէլ Աղթամարցոյ: Իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին հետեւեալ դէպքը կը պատմէ Շարունակողն Սամուէլը².

«ՌՅԼԶ: Ի 22Գ³ (= 1334) ամին մեռաւ Բուսայիտ Ղանն (իմա՝ Աբու Սէյիդ 1316—† 1335) եւ նստաւ Արփա Ղանն զ ամիս (1335—1336), եւ եկեալ քեռի Բուսայիտին Ալի փաշայ Նուինն ի Բաղդատայ՝ զԱրփա Ղանն եսպան, վասն զի քրիստոնեայ էր՝ յառաջին Ղանորաց զարմէն, եւ ինքն իւրովի այլ նոր զանեղ ի թախթն՝ Մուսի անուն (1336), որ ոչ ելաւ եւ ոչ զօրացաւ, եւ ինքն Ալի փաշայն վարէր զՏուքմի Օրդուին՝ տարի եւ կէս. եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս, եւ քակեցին ի բազում տեղիս ի Մուլայ մինչ ի խլաթ եւ ի Սալամաստ, մինչ որ գնաց առ նա տէր Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսն՝ պայազատն եւ արքայազարմն եւ սպա երարծ զչար հուքմն»:

Նոյնն կը կրկնէ ուրիշ յիշատակագիր մը յամէ 1336, ըսելով «որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս աղատեաց Աստուծոյ տեսութեամբն եւ ձեռօք իւրովք⁴»: Կը յիշէ նաեւ Դանիէլ Աղթա-

մարցի (էջ 323). «Սա կացեալ ընդդէմ չարեաց մորկին Ալի փաշային եւ այլոց նմանեացն նորա, որ խրոխտային ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց եւ հաւատոց քրիստոնէից. սա բազում հարկս եւ հարաճս խափանէր ի վանորաց եւ ի կրօնաւորաց»:

Բաց ասկից արդիւնաւոր եղաւ Զաքարիա նաեւ շինարարական գործունէութեամբ. Դանիէլ կու տայ այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ (էջ 322—324). Լիմ կղզւոյն վրայ կը կառուցանէ յանուն Ս. Գէորգ զօրավարի գմբեթաձեւ տաճար մը եւ առընթեր մենաստան մը. յԱղթամար «ի թիկունս Ս. Խաչին» ձմեռնային ժամանակի համար մեծ ժամատուն մը եւ «ի կողմն արեւելից» ամառնային ժամանակի համար ժամատուն մը, «մեծանիստ կամարակապ ձեւօք կրակապ եւ սրբագործ, բերեալ զքարինս նորա յաշխարհէն խլաթայ» եւ այլն:

«Հաւաքարան» ի համաձայն Զաքարիա Աղթամարայ թեմի համար սահմանած է նաեւ վանական «կողոպուտ» կոչուած օրէնքը.

«Առաջին տէր Զաքարիա զայս օրէնս սահմանեաց ամենայն թեմիցն յԱղթամարու. այս ինքն եթէ եպիսկոպոս, վարդապետ եւ քահանայ մեռանիցի, նախ զգրեանս իւր, նաեւ զփոխն եւ զհանգերձս կողոպուտ առնելոց են իբրեւ հոգւոյ բաժին: Նոյնպէս եթէ Մելիք կամ թէ Ռես (գիւղապետ) մեռանիցի՝ զնոյն արասցեն եւ ամենեքին աթոռոյս լիցին: Ահա զայս բան Զաքարիա կանոնեաց որ կայ մինչեւ ցայսօր օրհնութեամբ եւ անիծիւք¹»:

Զինքը պէտք չէ շփոթել ժամանակակից եւ համանուն Զաքարիա Ծործորեցւոյ հետ, որ Արտազու Ս. Թաղէոս վանքի արքեպիսկոպոսն էր:

Զաքարեայի մասին ինձի ծանօթ յիշատակարաններն են.

1. Աւետարան Վարսի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ. գրուած «Յովսեան քահանայի ձեռքով Տուրուրբերան գաւառի Բէրդուկ գիւղում, Թաթարաց Ղաղան խան եւ Զաքարիա Հայոց հայրապետի օրով, 21ւէ թուին²»:

2. «Կատարեցի զսուրբ Աւետարանս զայս յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար... ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի եւ ի թուաբերութեան հայկազեանս տումարի 21ս2 (1297) ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս³»:

¹ Թովմ. Արծր., էջ 319:

² Սամ. Անեցի, էջ 159. հմմտ. եւ Զամէ. Գ. 338:

³ Տպ. 2ԾԳ:

⁴ Թոր. Աղբ. Բ., էջ 253. տե՛ս վարդ:

¹ Իււզանդիան 1900, Թ. 1193:

² Լոււմայ 1903, Թ. 5, էջ 59:

³ Աւետարան Վրացիի գեղջ Արքաթայ. Բարխուդարեանց՝ Արդախ, էջ 112: Թուականն տրուած է հոն

3. Դանիէլ Աղթամարցի թովմ. Արծրուն-
ւոյ Պատմութեան վերջը (էջ 319) կը գրէ
1303ին.

“...սուրբ Եկեղեցւոյ Ս. Խաչիս Աղթա-
մարայ. ընդ որոյ հովանեաւ շարագրեցաւ Պատ-
մութիւնս այս ի թուականութեանս Հայոց ի
2ԾԲ, եւ յաշխարհակալ թագաւորութեանն
Ղաղանի, հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածա-
պատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ
Հայրապետիս Հայոց տեառն Զաքարիայի, որ է
յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր
եւ աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ, եւ ի
խնդրոյ... տեառն Ստեփաննոսի (Օրպէլեան)...
Եւ նա վասն սիրոյն աստուածային խնդրեաց
զՊատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ եւ
սրբասէր եւ աթոռակալ սուրբ Լուսաւորչին ի
տեառն Զաքարիայի. իսկ սա մեծաւ ջանիւ ետ
գծագրել զսա յաղագս խնդրոյ նորա: Եւս ա-
ռաւել կամեցող եղեալ այսմ գործոյ... հա-
րազատ եղբայր տեառն Զաքարիայի Ամիր Գուր-
գին...”

4. “Դիտապետք Հայոց՝ Տէր Գրիգոր
[Սոյ], տէր Զաքարէ [Աղթ.] եւ տէր Ստեփան-
նոս Աղուանից եւ վարժապետ Եսայեայ... գրե-
ցաւ... ձեռամբ Թադէոսի... ի թուին Հայոց
2ԾԲ ի գաւառիս Այրարատեան ի վանքն որ
կոչի Նոնաւնից¹”

5. Գրութիւնք Եպիփանուս Կիպրացւոյ².
“Գրեցաւ ի Հայրապետութեան տեառն Զա-
քարէի Աղթամարայ եւ յառաջնորդութեան
գերահռչակ եւ սուրբ ուխտիս Վարագայ Յոհան
վարդապետի յոյժ իմաստասիրի, հեղի եւ խո-
նարհի... ի... թուաբերութեան Հայոց մեծաց
2ԾԳ... ձեռամբ... Յոհաննէս քահանայի ի
գաւառիս Վանայ ի գելըս որ կոչի Աւանս...”

6. Աւետարան ընդօրինակուած “ի 2ԾԸ
(1309) թուին ի Հայրապետութեան տեառն
Զաքարիայի ի կղզին որ կոչի Լիմ³”

7. Գիրք մանկութեան, “Գրեալ յիշատակ
Գէորգ կրօնաւոր քահանայի. ի թուա. Հայոց
2ԾԹ (= 1310) ձեռամբ Յովհ. գծագրող
քահանայի. ի Հայրապետութեան Զաքարէի

Հայոց կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան գե-
րահռչակ սուրբ ուխտիս Վարագայ՝ համաշունչ
եղբայր Տէր Սարգսի եւ Տէր Պետրոսի, որք
հեղութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուեն
զբանաւոր հաւատ... գրեցաւ ի գաւառիս Վա-
նայ ի գեաւղն Աւանց ընդ հովանեաւ Սրբոյն
Յովհաննու Կարապետին եւ Ս. Գրիգորի Հայոց
Լուսաւորչին...¹”

8. Աւետարան գրուած 1314ին ի խնդրոյ
տանուէր թորոսի.

“Ողորմութեամբ Տեառն սկսայ եւ կարո-
ղութեամբ նորին կատարեցի զաստուածալոյս
սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Արծիշոյ, ընդ
հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսիս, յառաջնորդու-
թեամբ նահանգիս տեառն Զաքարիայի, որոյ
Տէր Յիսուս պահեսցէ: Այլ ես Յովսէփ գրիչ
մեղուցեալ ծառայս Աստուծոյ աղաչեմ զամե-
նայն մանկունստ յիշեսցիք զՅովսէփ գրիչս եւ
զծողսն իմ: Ի թվ. 2ԿԳ²”

9. “Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ
նուաստ քահանայի Սարգսի, մեղապարտ գրչի,
աւարտեցի... ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածած-
նիս եւ Նախավկայիս ի թվ. մեծաց Հայոց 2ԿԹ
(1320) ի Հայրապետութեան Զաքարիայի, ի
թագաւորութեան Բուսայտին (1316—1335).
յիշեցէք զեղկելի գրիչս եւ զծնողսն եմ զՍու-
քիաս եւ զՄէլէքնաղ...³”

10. Լեւոնեան (անդ) կը գրէ “1312ին
գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին”
մէջ այս Զաքարիայի հետ ի միասին կը յիշա-
տակուի նաեւ Ներսէս կաթողիկոս մը իբրեւ
աթոռակից:

11. Կար. Յուլ. Թ. 182 Աստուածաշունչ
կը գրուի. “Ի Հայրապետութեան տեառն Զա-
քարիայի ի Լիմ կղզւոյ յԱրարատ կրօնաւորն
ի թուին Հայոց 2ԿԳ (= 1315):”

12. Թուղթք Պաւղոսի եւ Մարգարէու-
թիւնք Եսայեայ գրուած 1318ին, այժմ Ագու-
լիսի Ս. Թովմայի վանքը.

“Արդ յամս վերադիտութեան երջա-
նիկ հոգեւոր տեառն Զաքարիայի Հայոց
դիտապետի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
տիս հոգեկիր վեհիմաստ հովուապետի տեառն
Պետրոսի եւ նորին Յովսափի գրեցաւ տառ
աստուածային ընդ հովանեաւ սրբոյ նշանիս Վա-
րագայ յոյժ տառապանաւք եւ նեղութեամբ

2ԻԶ (1477). որովհետեւ Աղթամարայ աթոռին վրայ ոչ
այս եւ ոչ 2ԽԶ (1497) կամ 2ԻԶ (1277) թուին համա-
նուն կաթողիկոս կարելի է ենթադրել, կ'առաջարկենք սխա-
լագրութիւն համարելով՝ կարգաւ 2ԽԶ:

1 Մեկն. ԺԲ. մարգարէից՝ Թովմեան Յուլ. ցակ Դա-
գեան ձեռագրաց. Բ., էջ 45:

2 Մատենադարան, էջ 413:

3 Թովմեան, էջ 53. հմմտ. յիշատակարան մ'ալ
հայտնորէն այս տարիէն՝ Հայրենիք թերթ, 1887, Թ. 2257:

1 Թոր. Աղբ. Բ., էջ 411. ուրիշ մը այս թուին
ԲԶՄ. 1898, էջ 514:

2 Սարգիսեան՝ Յուլ. ցակ, էջ 660:

3 Թովմեան՝ Յուլ. ցակ Բ., էջ 30:

ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան կը [օնաւոր] ի Յակոբի ի թուիս հայկազնեան տումարիս եւ թն հարիւրորդի վաթաներորդի եւ թնեորդի (245 = 1318). յայսմ ամի, որում ծփի ամենայն երամբ քրիստոսափառաց ի շնչմանէ նետողական ազգին Ղարապանդաղուն դանի. փշելով ի նա սատանայ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւատոցն որ ի քրիստոս, եւ նշան կապոյտ հրամայեաց կարել ի վերայ թիկանց հաւատացեցոցս, եւս աւելի կրանաւորացս հարկ առնուին առանց դանի հրամանին: Ետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ զանին զնացեալ մինչեւ ի Բաքերուն ամ մի ողջոյն եւ առլեխ անեալ ի նմանէ զկրանաւորքս եւ զքահանայսն ազատեաց ի հարկապահանջութենէ. այլ յաշխարհականացն եւ ի տղայոցն առնուին. որոց զարդիս խաղաղական կենալք շնորհեցէ նմայ Տէր եւ իւրոցն ամենայն եւ զելիցն¹ յիշատակ աւրհնութեամբ ի քրիստոս:

Եւ յայսմ ամի գարունն առին զհարկն եւ աշունն դանն մեռաւ. եւ այլ եկին ոմն անուն Աղաղու, Սինթամուր եւ Հասան Թամուր Ռ. Գ. Ժ մարդով եւ կրկին հարկ առին յոյժ անչափ եւ ոչ որ ընդդիմացաւ նոցա. եւ վանօրայքս որ աղատ էին զոր ըմբռնեցին անհնարին տանջանօք չարչարեցին եւ անչափ տէ. առին, մանաւանդ սուրբ. ուխտս մատնեալ ի ձեռս նոցա յանկարծակի գաղտաբար եկին յերեկուն եւ ամենեքեան փախեալք եւ զորս ըմբռնեցին անհնարին տանջեցին որ ոչ կարեմք պատմել. եւ քաղաքի տաճկնին բազում ինչք տուին եւ հազիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա. եւ այլքս որ փախեալք այլ չիշխեցաք դառնալ ի վանքս, զի հանապաղ զտիւր եւ զգիշեր ի խնդրի ելանեն մեզ. եւ մեր ահաբեկեալք ի նոցանէ ահիւ եւ դողութեամբ կէպք. զցայգ եւ զցերեկ ի սուրբ լերինդ ի խորշս եւ ի ծերպս վիմաց եւ նորա ամեն օր գային եւ զեկեղեցեաց դռներն եւ զխցերոյն զամէն բացին եւ յաւարի տարան զինչ որ գտան. բայց սուրբ Յովհաննիսա դուռն միայն մնաց վասն զի ճգնազգեաց փակակալս մեր Ղազար կր. զահ եւ զերկիւղ ի բաց եգեալ եւ յեկեղեցին կացեալ բազում աւուրս եւ սուրբ. նշանն պահեաց զնոսա. եւ ամիջեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ դուռս երկաթի: Եւ այլ բազում վիշտս եւ նեղութիւն եւ տառապանք կրեցաք յամենայն դիմաց յամարանի եւ ի ձմեռանի

փախստեայ լինելով եւ բացօթեայ կելով ի սուրբ լերինդ եւ այլ դժնդակ նեղութիւն որ ոչ կարեմք պատմել. եւ մեք ամեն կրօնաւորքս կամ աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տէր Պե. որ ոչ եթող վարատել մի որ ի մէջ. որոց զարդիս խաղաղական կենօք շնորհեցէ սոցա Տէր միաբան ուխտիս եւ զելիցն յիշատակաւ օրհնութեամբ ի քրիստոս: Եւ մեք բազում ժամանակս զայս նեղութիւնս կրելով եւ առաւել քան զսոյնս եւ առ սէր սուրբ Նշանիս եւ ի սա ապաւինելով ի սուրբ ուխտէս ոչ հեռացաք. քաղաքն եւ երկիրս ամեն այսր անգոր փախեան լուր մարդատատան մնաց եւ մեք ի տեղս հաստատուն կացաք վասն սուրբ Նշանի սիրոյս¹:

13. Աւետարան գրուած՝ «յերկրիս արքունական որ Մովս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱւինչ... գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի. ի թուականիս 249» (տպ. 249)² = 1324: Հ. Ալիշան ի ծան. կ'ըսէ Ներսիսի համար՝ «Աղթամարայ կաթողիկոս», բայց որովհետեւ ոչ 1524ին (249) եւ ոչ 1324ին Աղթամարայ աթոռոյն վրայ տեղ կայ Ներսէսի, հարկ է ենթադրել թէ հոս Ներսէս կամ Մովս կայ եպիսկոպոսն է կամ Զաքարիայի աթոռակից մը, բայց այս դէպքին զարմանալի է միոյն «հայրապետ» եւ միւսին՝ «առաջնորդ» յորջորջումը:

14. Գրեցաւ (Աւետարանս) յամի 249 (1327) թուականութեանս Հայոց. ի հայրապետութեանն տեառն Զաքարիայի, ձեռամբ... Աստուածատուր իրիցու³:

15. Կարինեան Թ. 949 Մայր Մաշտոց՝ կը գրուի ի քաղաքն Արձէշ ի դուռն Ս. Գեորգայ ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի ի Յովհաննիսէ ի թուին Հայոց 249» (1530, կարգա՛ 249 = 1330, վասն զի այդ թուին Զաքարիա անուն կաթ, չի յիշուիր ոչ յէջ միածին եւ ոչ յԱղթամար):

16. Գիրք ձեռնագրութեան յամի 1331. «Փառք... Թամի հայկազեան տումարի արեգական տոհմի 22 երրորդի, ի թագաւորութեան Արուսայիտ սուլտանի ազգի Նետողաց. եւ մերում թագաւորի Հայոց ազգի լեւոնի թագաւորի եւ Բուրթլի իշխանաց իշխանի, ի հայրապետ

¹ Տպ. զելիցն:

¹ Լալայեանց՝ Ազգագր. Հանդ. Ժ. Բ. (1905), էջ 163-164:

² Նաթանեան՝ Արտօսը Հայաստանի, Կ. Պոլս 1879, էջ 147-150, ասկէ Հայապատում Գ., էջ 269:

³ ԱՐԲՏ 1911, էջ 460:

տուլթեան տեառն Զաքարիայի, յեպիսկոպոսութեան ստացողի գրոցս տէր Վարդանայ, ի մենաստանին որ կոչի Արգելան, ընդ հովանեաւ Աստուածածնիս եւ սուրբ Նշանիս եւ Յուսկայ որդոյ սուրբ գերեզմանիս, ես Յոհաննէս մեղապարտ եւ անպիտան ի պիտանիս, հարկեալ յեղբարց գծագրեցի զշնորհալից տառս սրբարար եւ աստուածահրաշ, ըստ խնդրոյ եւ փափագանաց նորակերեալ եպիսկոպոսի տէր Վարդանայ ի ժամ հասնալ ծերութեանս. քանզի պատուհանք լուսարանաց պակասեալ եւ ձեռքս խուպանացեալ դողդոջեր...¹ Գրուած է 22 թուին Մեհհկի եւ Արեգ ամիսներուն, այս է Յուլիս-Օգոստոս 1331:

17. Խաչատուր եպիսկոպոս կը գրէ Աւետարան մը ի խնդրոյ Ահարոն միայնակեցի.

«Թանգ հանեալ կատարեցի շնորհաւք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յամի 22 թերթի թուաբերութիւնս Հայոց, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի. գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտ գրչի ի Լիմն ի հռչակաւոր եւ ի մեծ անապատի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Գէորգայ զաւարմարիս: Արդ աղաչեմ զամենեւեան սիրովն Աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս զԱհարոն ստացող սուրբ Աւետարանիս... ընդ սոցին եւ ես մեղապարտս ի գրչաց Խաչատուր եպիսկոպոս յերեսս անկեալ աղաչեմ...²»

18. Աբրահամ գրիչ 1336ին վասն Խաչատուր քահանայի կը գրէ Աւետարան «ի կղզիս Լիմն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգեայ զորավարին. յիշեցեք զ[հայրապետ] Զաքարիա որ զհաւատս Հայոց նոր դնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռաւք իւրովք: Ընդ նմին եւ զառաջնորդս տեղւոյս յիշ. Տէր Յոհաննէս, ի թուիս 22³... ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց այս ամենայն հարկապահանջութիւնս եկն ի վերայ մեր⁴»:

¹ Ms. Brit. Mus. Or. 2682. Հմմտ. Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, p. 59.

² Հ. Յ. Բոսեան՝ Զուրաբ հայերէն ձեռագրաց Արքուեան վարժարանին ի Կարին, Թ. 28 (անակա):

³ Սրբանմանաց ունի ԶԾԵ = 1506. Բայց որովհետեւ այս թուին Զաքարիա հայրապետ չկայ յԱղթամար կամ այլուր, հարկ է կարգաւ 2ԾԵ, լաւ եւս 22Ե որ կը համապատասխանէ Սամուէլի շարունակողին տուած թուականին. Հմմտ. Նանե վերը Յիշատ. Թ. 12:

⁴ Թորոս Աղաւթ. Բ., էջ 253:

19. Մկրտիչ Մեծոփեցի ի կենսագրութեան Մխիթար Կերմանցւոյ անոր գործունէութեան ժամանակը կը դնէ¹.

«Ի Թագաւորութեան ազգին նեոողաց Խարպանդին եւ որդւոյ իւրոյ Բուսայիտի (1316—1335) ամբարշտաց եւ հալածչաց, եւ ի Թագաւորութեանն Հայոց յաշխարհին Կիլիկեցւոց Օշնի եւ որդւոյ նորին Լեւոնի եւ ի կաթոն ղեկոսութեանն Տէր Յակոբու Անաւարզեցւոյ (1327—1341). իսկ յառաջնորդութեան Թորոս Աթմարայ Տեառն Զաքարիայ»:

7. Ստեփանոս Գ. 1336²—1346:

Ընդ. Օր. Զաքարիայի յաջորդ կը նշանակէ «Ստեփանոս Սէֆէտինեան, քեռորդի Զաքարիա կաթողիկոսի. գրաւեց 1343, վախճանեցաւ 1346»³: Դանիէլ գրիչ յականէ չի յիշատակեր Զաքարիայի քեռորդւոյն կաթողիկոսանալը, թէեւ անոր անունը ծանօթ է իրեն, երբ կը պատմէ (էջ 323—24) թէ Զաքարիայի կենդանութեան ժամանակ «քեռորդին իւր Տէր Ստեփաննոս զազգական իւր զգուստըն քեռ իւրոյ տարեալ ետ այլազգեացն... եւ եղև յետ սակաւ ժամանակի եհաս կատարումն եւ մահ սոցա՝ Ստեփաննոսին եւ Համշայ Խաթունին»⁴: Հոս յանձին Ստեփաննոսի աչքի կը զարնէ աթոռակիցէ աւելի իբր հակառակաթու մը (Հմմտ. եւ Լեւոնեան՝ «Կ'երեւի թէ ... Դաւթէն աթոռը յափշտակած է բռնութեամբ, ձեռնտուութեամբ այլադաւան պարոնի մը, որուն ի փոխարէն կնուութեան կու տայ իր քրոջ աղջիկը՝ Համշայ Խաթունը»⁵): Համշայ Խաթունի արարուածը պատահած է սակայն Զաքարիայի օրով. ուստի եւ Լեւոնեանի հետեւութիւնը ճիշդ չի կրնար նկատուիլ: Յամենայն դէպս այն սուղօք է թէ Զաքարիայի մահունէն ետքը՝ ընդդէմ Դաւթի՝ Աղթամարայ աթոռին տիրացած էր՝ կաթողիկոս մը՝ Ստեփաննոս անուն՝ Արծրունի անէն, որ ըստ Լեւոնեանի «կը յիշուի ի ձեռագիրս 1336ին»⁶, ինչի ծանօթ է ինքը միակ յիշատակարանի մը մէջ՝ 1340էն: Սա ըլլալու է Ներսէս Պալիէնցի յիշած «Զաքարիա կաթողիկոսի եղբոր խորթ որդին»⁷, որ յաջորդած է Զաքարիայի. Պալիէնց Հայոց դէմ գրած ամբաստանագրոյն Թջ ի մէջ այլոց կ'ամբաստանէ Հայերը⁸.

¹ ԱՐԲՏ 1899, էջ 166:

² Բի. զանդոն 1900, Թ. 1193:

³ Հմմտ. Documents armén. II, 640. քառասուն տի փակագծի մէջ տառնուած ասպէքը Բայեպէլէն Կոն:

«Խորթը եւս առ նոսա այնպէս յաջորդեմն ի ժառանգութեան, որպէս թէ օրինաւոր (ծնունդը) էին, եւ յառաջ մատուցանին՝ առանց իրիք տնօրէնութեան՝ յաստիճանս եւ յեպիսկոպոսութիւն, եւ մինչեւ ի կարգ իսկ կաթողիկոսութեան [որպէս արդեամբք իսկ դիպեցաւ եղբորորդւոյ Զաքարիայի, որ էր որդի հարձին եղբոր յիշեալ Զաքարիայի, որ յառաջ մատուցաւ յեպիսկոպոսութիւն յետ հօրն իւրոյ]»:

Առ այս կը պատասխանէ Գանիէլ Գաւրի-ժեցի ջատագովելով Հայերը¹. «Եւ նա, զօրմէ սասան ի կատարածին հատուածին՝ եթէ իցէ խորթ, սուտ է. քանզի նա կոչի Ստեփանոս եւ զմայրն նորա տեսի զձմեռն մի ողջոյն՝ կալով յաշխարհին ուր նոքա էին. եւ հայր նորա էր եղբայր կաթողիկոսին»:

Իսկ Մխիթար կաթողիկոս 1345ի Սոյ ժողովոյն մէջ կը յիշէ խնդիրս. «Իսկ զեղբորորդւոյ յիշեալ տեսան Զաքարիայի ասի եթէ հարձորդի է եղբոր տեսան Զաքարիայի. զայսմանէ ոչ էր լուեալ մեր. եւ իրեւ լուաք եւ քննեցաք, ասացաւ մեզ եթէ ըստ հրամանի տեսան Յովհաննու լեալ իցէ»²:

Մխիթարայ յիշատակած Տ. Յովհաննէսը ինձի անծանօթ է. Վիլիկիոյ աթոռոյն վրայ կը յիշուի ԺԳ—ԺԴ դարերուն մէկ Յովհաննէս միայն, եւ այն է Յովհ. Մեծաբարոյ 1203—1221, որ Ստեփանոսի հետ խնդիր չէր կրնար ունենալ. արդեօք Յակոբ Վաթ. կ'ակնարկուի, որ ժողովոյն հանդիսականներէն էր. դժուար է կարծել թէ Աղթամարցիք այսպիսի խնդրոյ մը համար Սիս դիմած ըլլան: Թերեւս նկատի առնուի հոս Յովհ. արքեպիսկոպոս Օրպէլեան, որ այս ժամանակները բաժնուած էր Սսէն եւ Թերեւս յարած Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ օրինաւոր հռչակած Ստեփանոսի յաջորդութիւնը: Այս խնդրոյ վրայ ուրիշ կողմանէ տեղեկութիւն կը պակսի: Ստեփանոս վախճանած է 1346 (կամ 1348) թուին. եւ որուն տապանաքարն մինչեւ ցայսօր ցոյց կը տրուի յԱղթամար, «կղզու ակին ինկած» այսպիսի արձանագրութեամբ.

«Ի թվին 2926 վախճանեցաւ աղքատասէր հայրապետն մեր տէր Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ազգաւ Արծրունի. Աստուծոյ ողորմութիւն աթոռակից արասցէ զնա սրբոց հայրապետացն, ամէն»³:

Այս գովութիւնը կ'ըլլայ իրեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանին մէջ (ճշոյն գիրք Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանաց), որ գրուած է Սարգիս կրօնաւորի ձեռքով 22թ. = 1340 թուին «ի վանս Աղաւնից, ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի, որ եւ աղատեաց զազգս քահանայից ի հարկէ հալածչաց եւ նոյն ինքն տեսանէ զազատութիւն իւր ի թագաւորութեան, զոր ոչ գոյ. այլ բարձեալ է թագաւորութիւն. քանզի իշխանք են խռովարարք եւ տառանեալք ի վերայ միմեանց աղմկեալք. զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի տեսին աչք մեր զաղէտ տարակուսանաց ի հեծելեաց, զորս երեսուն հազար մարդագէմ գազանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք, զնետս սրեալ եւ զաղեղն լարեալ եւ զթուրս իւրեանց թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մերում. եւ ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս նոցա զոր արարին եւ գործեցին. քանզի բազում գաւառս գերեցին եւ աւերելով կործանեցին եւ զինչս արդիւնաց զամենայն յափշտակեցին եւ զամենեւեմ զքրիստոնեայք կողոպուտ արարին. մերկ եւ բոկ եւ ոչ թողին եւ ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան զոչխարաց եւ զեղանց, եւ զկովուց եւ զցլաց, զիշուց եւ զերկվարաց եւ զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին եւ մերկս արարին ի տեսիլս խայտառակաց. քանզի որ աչք բաւէ տեսանել զաղեղորմ տարակուսանաց. եւ կամ որ անձն բաւէր տեսանել եւ տանել այնմ չարչարանաց որ յերեկ տան տանուտէր եւ ամենայն իրօք լին, այսօր բեկեալ սրախ եւ տրտմեալ եւ մերկ ի վերայ միտքոյ նստեալ. քանզի այնպէս լին էր երկիրս ամենայն բարութեամբ եւ յանկարծակի այնպէս արարին որ շունք ի սովոյ սատակէին. քանզի զնորս ամբարաց հացից հանէին եւ այնպէս բարկութեամբ եւ սրտմտութեամբ ի վերայ բոլոր երկրիս արձակեցան, որ եւ հարիւր անձն սրով խողխողեալ նահատակեցան, որ եւ ծաղկողի սորա մայրն նետով խողխողեալ փոխեցաւ ի քրիստոս»⁴:

Լեւոնեանի ընթերցումը՝ 2926, որ առաջին անգամ ծանօթացուց. Բիւզանդեան 1900, թ. 1194:

¹ Աղգագր. Հանդէս ԺԲ. (1905), էջ 165: — Կը հարցնեմ. Բնշ տարբերութիւն կայ այս կողմանց այն ժամանակի եւ այժմեան ժողովրդոց բարուց մէջ: Նոյն «մարդագէմ գազաններն» կը ջրվին դեռ այսօր հոն. ժամանակը փոխանակ զգոնացնելու — աւելի զազանացուցած է մահաւանդ: 1915—16ի հայկական տառապանաց կենդանի նկարագրութիւնը կրնան նկատուիլ յիշատակագրին խօսքերը, բազում մտաւառ աւելի ակար ներկայացուած քան խիստ:

¹ Documents armén. II, p. 640—641:

² Ի մէջ բերուած անդ, էջ 641:

³ Հրատարակուած Աղգագր. Հանդէս. Ի (1910), էջ 210, ուր տպագրուած է 2926, բայց լուսագրին կը թուի

8. Դաւիթ Բ. Կաթ. 1346—1368²:

Զաքարիա Կաթողիկոսի եղբայրն Ամիր Գուրգէն՝ կ'ունենայ իւր ամուսնութենէն 4 մանչ զաւակ՝ Ամիր Սահմադին, Ամիր Կուրճիբէկ, Ամիր Սէֆէդին եւ Դաւիթ. եւ մէկ դուստր՝ անունն անծանօթ: Դաւիթ Զաքարիայի խնամոց տակ կը սնանի. որուն եւ յաջորդն պիտի ըլլար: Ինչպէս Դանիէլ Աղթամարցի (էջ 324) կը պատմէ արգետմբ ալ Զաքարիա կը կանխէ ձեռնադրել զինքը Կաթողիկոս իւր կենդանութեանը, երբ վախճանած էին անոր հայրն (կը յիշուի կենդանի 1303ին) եւ երիցագոյն եղբայրը (անդ): Աթոռին տիրանալը սակայն բաւական դժուարութիւններու կապուած էր: Երկրին այլազգի բռնատէրերը որոշած էին մեծաքանակ տուրք՝ «Ձի բազում ինչս գանձուց ոսկւոյ եւ արծաթոյ եղին ի վերայ թէ ով որ յառաջ մատիցէ յաթոռ յայն հայրապետութեան՝ տացէ զբազում ինչն զայն. ապա թէ ոչ այլազգիքն տիրեսցեն ուխտից...» (Դանիէլ, էջ 324):

Դաւիթ կորսնցուցած ըլլալով իւր հայրն եւ երիցագոյն եղբայրը, չունէր ամուր թիկունք դիմագրելու ընչաքաղց բռնակալներու ուժին: Իրեն օգնութեան հասան ի վերջոյ Ամիր Կուրճիբէկ եւ Ամիր Սէֆէդին հարազատները. որոնք ամէն ջանք ի գործ դրին՝ հաստատելու զԴաւիթ հայրապետական աթոռին վրայ եւ յաջորդեցան (1346) — հաւանօրէն յետ մահուան Ստեփանոսի ընդդէմ՝ Կերսէս Բոլատի:

Դաւիթ Կաթողիկոսի օրով յԱղթամար գրուած յիշատակարան ծանօթ չէ ինչի. փորձալէման զԴաւիթ 1336ին կը դնէ (Գիւլ. 771):

Լեւոնեան Դաւթի մահը պատահած կը համարի «լստ ձեռագիր յիշատակարանի մը»՝ 1368ին (Բիւլ. Թ. 1194): Իրմէ առած նոյնպէս ունի նաեւ Ընդ. Օր.: Այն ստոյգ է որ 1369 թուին կը յիշատակուի Զաքարիա (տես վարը). ուստի կամ՝ Զաքարիա առ կենդանութեան Դաւթի օծուած էր եւ այնպէս ինք զինքը կաթ. կը կոչէր. եւ կամ Դաւիթ այս թուականէս յառաջ վախճանած էր:

[Ներսէս Բոլատ:]

Ընդ. Օր. իրեն ծանօթ յիշատակարաններու հետեւելով՝ Զաքարիայի աթոռակից կուտայ Կերսէս ոմն Բոլատ¹, որ կը յիշուի 1307—1315. իսկ ըստ փորձալէմանի²՝ «Կերսէս կը

¹ Բոլատ կամ Փոլատ յորջորջումը «Հաւաքարանի» համաձայն է (Բիւլ. զանդիտն, Թ. 1194):

² Դիւան, Գ. էջ 771:

յիշուի 1313ին: Լեւոնեանի (Թ. 1193) նայելով «1312ին գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին մէջ այս Զաքարիայի (Ա.) հետ միասին կը յիշատակուին նաեւ Կերսէս Կաթողիկոս մը իբրեւ Աթոռակից»: Սա նոյն Ընդ. Օր. համաձայն ապա Դաւիթ Կաթողիկոսի օրով Դաւթի մրցակից կը հանդիսանայ եւ կը փորձէ 1363ին յինքն կորզել աթոռը, բայց չի յաջողեր այն անգամ: Սակայն յետ մահուան Դաւթի կը գրաւէ գաւազանը՝ հակառակ Զաքարիայի եւ իբր կաթողիկոս «կը յիշուի 1369—1377» մինչդեռ փորձալէման (անդ) Կերսիսի մահը 1369ին կը դնէ: Սակայն Դանիէլ Աղթամարցի, որ հանդիսատես եղած ըլլալու էր այս խնդրներու, զարմանալի կերպով ակնարկութիւն չունի ասոր վրայ. եւ ոչ իսկ ծանօթ ցուցնելով ինք զինքը Կերսիսի: Բան մը, որ կասկածական կ'ընծայէ ամբողջ պատմութիւնը: Ես ինչի մատչելի աղբիւրներու մէջ չեմ հանդիպած Աղթամարայ Կերսէս Կաթողիկոսի, յայտնի վկայութեամբ. ուստի չեմ համարձակիր զԿերսէս դասել Կաթողիկոսաց շարքին մէջ, ոչ իբր աթոռակից եւ ոչ ալ իբր հակաթոռ: Պատահած եմ սակայն «Կերսէս հայրապետի» մը հետեւեալ տեղեր:

1. Կար. Յուլ. Թ. 749 Կիւրղե Կոչումն ընծայութեան՝ գրուած «Աղթամար կղզւոյն ի հայրապետութեան տեառն Կերսէսի ի Դանիէլ եպիսկոպոսէ ի թուին Հայոց 245» (տպ. 245) այն է 1316¹:

2. Վերոյիշեալ յիշատակարանն Աւետարանին «Գրեցաւ... յերկրիս արքունական որ Մոկս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱռնչ... ի հայրապետութեան տեառն Կերսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի ի թուականիս 247» (Կարգ' 247 := 1324):

3. Յիշատակարան ճաշոցի մը³ գրուած «ի թուականութեանս Հայոց Պի» (1371), ուր կ'ըսուի, «... յիշեա, Գրիստոս Աստուած, ողորմութեամբ քով զօրբանունդ եւ զընտրեալ կրօնաւորքս որ կան այժմ ի գուռն Ս. Խաչին Աղթամարայ... եւ են թուով իբրեւ 15, որոց անուանքն են այսօրիկ. Տէր Կերսէս Կաթողիկոս հեղահոգի, եւ աննենգ որդին եւ ազգական նորին Տէր Զաքարիա սրբահոգի եւ առաքինի, եւ

¹ Թեքեւս այս ձեռագիրն ըլլայ «Հաւաքարանի» մէջ յիշուած Աղթամարայ օրինակը (Բիւլ. զանդիտն, Թ. 1193):

² Տես վերը էջ 46:

³ Ի մէջ բերուած խ. Լեւոնեանէ, Բիւլ. զանդիտն 1900, Թ. 1194:

ալեօք ծաղկեալ հարքս մեր կարապետ կրօնաւոր...»:

Այս երեք յիշատակարաններէն առաջինը կարեւոր է ամբողջութեամբ ունենալ՝ դնահատեւու համար ըստ արժանոյն: Ըստ երեւութիւն հետաքրքրական է այն, վասն զի գրիչն ինքնին Դանիէլ Աղթամարցիին կ'երեւայ: Երրորդը երկ-իմաստ է. ըստ կիտագրութեան «կաթողիկոս» յորջորջումն կրնայ թէ Կերսիսի եւ թէ Զաքարիայի տրուիլ: Ամէն դէպքի մէջ պէտք է սպասել լաւագոյն աղբիւրներու:

9. Զաքարիա Բ. Մահատակ (1369—1393):

Զաքարիա, զոր ընդ. Օր. «ազգական մը Կերսէս Բոլատի» կը կոչէ, անշուշտ վերագոյն յիշուած 1371ի յիշատակարանէն առեալ, կը յաջորդէ՝ ինչպէս յիշատակագիր մը կը վկայէ (տես վարը), 1369ին Դաւթի (կամ ըստ Լեւոնեանի եւ Փիրղալէմեանի՝ Կերսէսի 1378ին, Փիրղալէմեան՝ ՊԺԸ 1369 կը նշանակէ¹). եւ կը նահատակուի յՈստան Ուշտունեաց 1393 Յունիս 25ին²: Զաքարիա ըլլալու էր Դաւիթ կաթողիկոսի եղբորորդին. հաւանօրէն «Գուռճիքէկ եւ զԿողակիցն Մէլիք Խաթուն յիշեցէք ի Քրիստոս թվ. ՊԻԵ» (1376) սկիզբէն թերի տապանագիրն յԱղթամար³, անոր ծնողները կը յարարերէ:

Նահատակութիւնն այսպէս կը պատմուի. Ոստան քաղաքէն մօլլա մը («դատաւոր») կու գայ կաթողիկոսին յԱղթամար, եւ նենգաւոր մտօք կ'ուզէ իւր մախաղը աւանդ թողուլ անոր քով. կաթողիկոսը գուշակելով անոր չար խորհուրդը՝ կը մերժէ խնդիրը. «Տուն իմ չէ պատշաճաւոր տեղի պահեստի, մօլնայ, այլ տեղ տեսցես յանկաւոր պահեստից քոց»: Զայրացած ասկէ մօլլան՝ ձեռք կը վերցնէ կաթողիկոսին վրայ եւ կը հարուածէ: Աղմուկին վրայ միաբանք յօգնութիւն կը դիմեն կաթողիկոսին. զոր տեսնելով այլազգին կը փետէ անձամբ իւր մօրուքը, կը վերաւորէ երեսը, եւ այնպէս սպաննալեօք կ'երթայ Ոստանի ամիրային՝ չարախօսելու կաթողիկոսի եւ Աղթամարցիներու վրայ: կաթողիկոսը առանց գիտնալու մօլլային երթն Ամիրային՝

ինքն ալ կ'երթայ Ամիրային, որ նոյն ժամուն բաղանիք կը գտնուէր. կաթողիկոսն բռնաքարշ կը տարուի բաղանիք: Ամիրան կը ստիպէ զկաթողիկոսն յուրացութիւն. եւ երբ սա յանձն չ'առնուր, այլազգիք կը յարձակին վրան, սաստիկ կը ծեծեն եւ գետնաքարշ կը ձգձգեն քաղաքին փողոցներէն, երբ կ'աւանդէ կաթողիկոսն հոգին: Նշխարներն կը հաւաքեն քրիստոնեայք եւ պատուով կը թաղեն Աղթամար: «Այս եղեւ ի թուականիս Հայոց ՊԽԲ ամին՝ Յունիս ամսոյ ի ԻԵ, յաւուր չորեքշաբաթի եւ ի Մհհհհհ ժեհ հանդիպեցաւ⁴»:

Սոյն Զաքարիան կ'ականգեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանները՝ 1369է, 1386է, 1389է եւ 1393է.

1. «Ես... քահանայ կարապետ... կատարեցի զսուրբ գիրքս զայս (Ճաշոց)... ի քաղաքն Ոստանն... ի թուականութեանս Հայոց ՊԺԸ (1369) ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի՝ որ յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան⁵»:

2. «Ի հայկազեան թուականիս ՊԼԵ (1386) կատարեցաւ... (Աւետարանս) ի հայրապետութեան Հայոց տեսառն Զաքարիայ եւ ի թագաւորութեանն որ ոչ երեւի բարեպաշտ⁶, եւ այլն»:

3. «Բազում եւ մեծ աշխատանաւք հասուցի զսա (Ճառքնտիր) յաւարտումն յաստուածաբնակ կղզւոյն Աղթամարայ ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս. եւ սուրբ Նշանիս. ի թուականութեանս... ՊԼԸ. ի հայրապետութեան... տեսառն Զաքարիայի⁷»:

4. Զաքարիա կրօնաւոր ի խնդրոյ Թագէոս կրօնաւորի կ'ընդօրինակէ Աւետարան մը «ի կղզիս Աղթամար. ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչի եւ սուրբ Նշանի ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի եւ ի թուին Հայոց ՊԽԲ⁸» (1393):

¹ Հայոց Նոր Ականք, էջ 176. անդ էջ 182-183 կը քննուի նահատակութեան տարին. սխալ է Զամէ. Գ., էջ 433-434 տրուած թուականը՝ 1296: Ճշգրիտ 1393 Յունիս 25՝ չորեքշաբթի կ'էնայ:

² Նոտարք, էջ 119: Փիրղալէմեան գրչութեան թուականը կու տայ ՊԺԸ, որ յայտնապէս վերական է, վասն զի 1439ին Զաքարիայի հինգերորդ տարին էր: Տես վարը էջ 65, ծան.: Հակառակէն Զաքարիա Գ.ին կը վերաբերի Սարգիսեան՝ Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայք, էջ 278 եւ Լալայեանց Ազգագր. Հանգ. Ի, էջ 209 տրուած արձանագրութիւնն ՊԺԳ (կարգւած ՊԺԳ) թուէն. տմս դարձեալ վարը, էջ 65:

³ Ճանիկեան՝ Հնութիւնք Արեւայ. Ցփղիս 1895, էջ 78:

⁴ ԱՐԲՏ 1911, էջ 764:

⁵ Փիրղալէմեան՝ Նոտարք, էջ 1-2:

¹ Նոտարք, էջ 3, ծ. 3:

² Մանրամասն վկայաբանութիւնը տես Հայոց Նոր Ականքը, էջ 170-176, եւ Գանձ մը՝ 177-181: Ակայաբանութեան եւ Գանձին յօրինողն է Գրիգոր Խաթիսեցի, որ ունի նաեւ ողբ մը ի Զաքարիա, հրտ. Լալայեանց՝ Զատարք, էջ 306-308:

³ Ազգագր. Հանգ. Ի, էջ 211:

5. Թուամ քահանայ կ'ընդօրինակէ Մաշտոց մը «ի դառնացեալ եւ ի վշտաբեր ժամանակին, յորում էր թուին Հայոց Պիսի. ի քաղաքիս որ կոչն Վան... ի հայրսպետութեան տեսուն Զաքարիայի. եւ տէր Սահակայ¹»:

10. Դաւիթ Գ. (1393—1433):

Զաքարիայի նահատակութենէն (1393) ետքը բարձրացաւ Աղթամարայ աթոռը անոր «հարազատ, եղբայրը՝ Դաւիթ, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր Խլաթեցի 1393ին իւր՝ ի նահատակութիւն Զաքարիայի ողբին մէջ.

«Վասն մեր բարեխօսեա առ Քրիստոս Տէր ա. մենայնի.

Ընորհել մեզ հովիւ բարի զհարազատն քո սիրելի,

ԶՏէր Դաւիթ հոգւովն արի, լի շնորհաւք յաջորդ աթոռի.

Պահել անսասան յերկրի յամեր ամս ժամանակի²»:

Ժամանակակիցներէն գրուածութեան կը յիշատակուի Դաւիթ իբրեւ «սուրբ եւ անբիծ քաւապետ» (յամի 1410), «հեղահոգի եւ հացատու ամենայնի եւ բարի ընդդէմ չար հատուցանողաց» (1416): 40ամեայ երկար հովուապետութեան շրջանս, թէպէտ «չար եւ դառն ժամանակ» կը կոչուի, բայց կենդանի եւ ուսումնասէր շրջան մը կը ներկայանայ, երբ ի վասպուրական հակառակ անընդհատ հալածանաց կը ծաղկի գրչութիւնը, մասնաւորապէս յԱղթամար եւ ի Հիլան: Բազմաթիւ գրչագիրներ հասած են մեզի այս շրջանէն, գրուած Գրիգոր Խլաթեցի, Թովմա, Ստեփանոս եւն գրիչներէն:

Իր կաթողիկոսութեան եօթներորդ տարին պատահեցաւ Գրիգոր Տաթեւացւոյ յարձակողականը Աղթամարայ վրայ, զոր յիշատակեցինք վերը. այս ինքն քաղաքը նահանգը Աղթամարայ կաթողիկոսի իրաւասութենէն կը հանուի եւ Սոյ կաթողիկոսութեան կ'ենթարկուի: Չամչեանի համաձայն այս կը պատահի

¹ Նոտար, էջ 3: Ողբ տէր Սահակ թուի եպիսկոպոս վարապետ, ինչպէս կը համարի նաեւ Փիրղալեմեան, անդ ծան. 4: ասոր օրով կ'օրինակուի ճշտեց մը «ի դառնացեալ եւ ի վշտաբեր ժամանակին, ընդ հովանեաւ սուրբ Գեորգիայ զօրավարին, որ հանդէպ վարապետ. եւ ի հոգեւոր պետութեան տէր Սահակայ եւ եղբոր Խորին Պօղոսի. եւ ի թուին Հայոց Պիսի», Նոտար, էջ 2: համա. եւ էջ 10: Սահակայ «հայրսպետութենէն» պէտք չէ շփոթել:

² Լալայեանց, Զաւաթք, էջ 308:

նախընթաց գոտութեան մը հետեւութեամբ, որ տեղի ունեցած է Դաւիթ կաթողիկոսի եւ ժողովրդեան մէջ: Կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հոս Չամչեանի տողերը¹, որոնք մասին ուրիշ վկայ կը պակսի ինձի.

«Յառաջնում ամի կաթողիկոսութեան սորա (Յակոբայ Սսեցւոյ 1409) ծագեցաւ երկպառակութիւն մեծ յաթոռն Աղթամարայ. զի առաջնորդք եւ իշխանք կողմանց վասպուրականի թշնամացեալ ընդ կաթողիկոսին իւրեանց (իմա՝ Դաւիթ)՝ խորհէին ընկենուլ զնա յաթոռոյ. եւ բազումք ի նոցանէ պնդէին թէ ոչ եւս կամիմք մեք զառանձին առաջնորդութիւն այսր աթոռոյ. որոյ վասն իսկ գրեցին թուղթ յայլ եւ այլ կողմանս եւ ծանուցին զմիտս իւրեանց: Դէպ եղեւ ի նմին ժամանակի դաւ Գրիգորի վարժապետին Ստաթեւու հանդերձ աշակերտօք իւրովք յերկիրն Արձիշոյ ի վանս Մեծօրայ, եւ բնակիլ անդ զամ մի ողջոյն. առ որ մատուցեալ ոմանց ի բնակչացն Աղթամարայ եւ ի մերձակայ տեղեաց՝ եղին առաջի նորա ծանր ծանր ամբաստանութիւնս վասն կաթողիկոսին իւրեանց. եւ նա ժողովեալ առ ինքն զբանի մի վարդապետս խնամատարութեամբ Յովհաննու վարդապետի առաջնորդին Մեծօրայ, խորհուրդ արար ընդ նոսա լուծանել զկաթողիկոսն Աղթամարայ յիշխանութենէն իւրմէ եւ արկանել զըզմանդակ վիճակ թեմի նորա ընդ ձեռամբ հարազատ կաթողիկոսին Հայոց Յակոբայ, որ նստէր ի Սիս, եւ բառնալ զնոյն ապստամբութեանն Աղթամարայ, Ըստ այսմ խորհրդոյ ընկեցին զկաթողիկոս տեղւոյն յաթոռոյ նորա. եւ գրեցին վասն այսր յամենայն կողմանս Հայոց. յղեցին եւ առ տէր Յակոբ կաթողիկոս Սոյ թուղթ ընդարձակ յայտ առնելով նմա զամենայն անցս Աղթամարայ: Այս թուղթ գտանի ի կարգս վարդապետական նամակաց, զորս հաւաքեալ է Թովմաս վարդապետ Մեծօրեցի. եւ սկիզբն թղթոյն է այսպիսի². «Ի յանդական էէն է գերակատար...»:

Զսոյն գրեաց Յակոբ կաթողիկոս եւ յայլ տեղիս. եւ փութայր անյապաղ ի գլուխ տանել զնրա իրաց. բայց ոչ յաջողեցաւ. զի յետ սակաւ աւուրց ոմանք յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց եւս եւ ոմանք ի միաբանից Ստաթեւու եւ Մեծօրայ պաշտպան լեալ ի կողմն

¹ Չամչ. Գ., էջ 455-456:

² Ապահովապէս այս թուղթն է կար. Յուլ. Թ. 55. «Թուղթ վասն եպիսկոպոսացն Աղթամարայ ի Գրիգոր վարդապետէն»:

Աղթամարայ՝ Նստուցին անդրէն զկաթողիկոս տեղւոյն յայն ամիսն ի ձեռն իշխանութեան այլազգեաց, եւ վարեցին իսահմանաց անտի զայնոսիկ՝ որք գումարեալ էին ընդդէմ Աղթամարայ ։

Չեմ կարծեր սակայն, թէ իրականութեան համապատասխան ըլլան այս տողերը, Չամչեան իւրովի հետեւցուցած է ժամանակացաց մութ ակնարկութիւններէն։ Այլազգ հարկ էր նշանակուիլ Դաւթի յաջորդին անունը. մինչդեռ ունինք յիշատակարաններ 1410էն, որոնք Աղթամարայ ամրոյն վրայ զԴաւիթ գիտեն։ Բայց թէ արդեամբք Գրիգոր Տաթևացւոյ յաւուցած խնդրոց Դաւթի դէմ նաեւ յԱղթամար կուսակցութիւն մը կազմակերպուեցաւ, այն կարելի է ենթադրել. եւ նոյնը կ'ակնարկեն անշուշտ 1416ի յիշատակագրին խօսքերը՝ «բարի ընդդէմ չար հատուցանողաց» ։

Դաւիթ երկարակեաց եղաւ. կենաց վերջին օրերը շատ տառապալից էին. Քուրդերը՝ Փիրի բէկի առաջնորդութեամբ գրաւեցին Աղթամարը (1431). վանականք, անոնց հետ անշուշտ նաեւ ծերունի Կաթողիկոսը, կը փախնէն կղզիէն՝ «մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչին» եւ երկու տարի «տարաշխարհիկ» կը մնան Մոկաց կեցան գաւառի Ուրանց գիւղը, մինչեւ որ Դաւիթ կերպով մը հաշտութիւն կնքելով Փիրի բէկին հետ՝ կը ժողվէ կրկին զանոնք եւ կը բերէ Աղթամար (1433)։ Բայց այլ եւս հաշուած էին անոր օրերը. մասամբ հասուն տարիքը եւ մասամբ այս տառապանքները կ'ընկճեն զինքը եւ կը վախճանի իրեններէն շրջապատուած յԱղթամար։

Այս տեղեկութիւնները ունինք Դանիէլ քահանայի յիշատակարանէն, որ կը գրէ 1436ին յԱղթամար այսպէս.

«Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիս Աղթամար՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանի. ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի, եւ ի թուին Հայոց ՊԶԵ, ձեռամբ Դանիէլ քահանայի, կենօք տառապանօք եւ բազում պանդխտութեամբ ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս՝ յորում եկեալ... Փիրի բէկ, եւ առեալ զկղզիս Աղթամար... եւ մեր փախստական եղեալ եւ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչին՝ եւ տարաշխարհիկ եղեալ կայսք երկու տարի ի յաստուածապահ գիւղն Ուրանց (ի կեցան գաւառի Մոկաց) մինչեւ մեծ տէրն (Դաւիթ կաթ.) խնդիր արարեալ եւ երեք զմեզ (յԱղթամար) եւ ինքն Աստուած փոխեցաւ. եւ կամք երկմիտ եւ ի վայր մնացած¹։»

Աղթամարայ առումն տեղի ունեցաւ 1431ին, ինչպէս կը գրէ ժամանակակիցն Թուամ Մինասենց. «Դ. ՊԶ թուականին էառ Փիրիբէկն զԱղթամար կղզին. եւ անպատմելի տրտմութիւն եհաս աշխարհիս եւ ազգիս Հայոց. եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի¹։»

Նոյնը կը հաստատէ Թովմա գրիչ (Մինասենց) 1433 թուին ի փախստեան գրած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. «Փիրի պէկ պաշարեաց եւ էառ զկղզին Աղթամար, եւ մեր եղեալ փախստական ի տեղւոյն՝ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչին լինելով, եւ եկեալ բնակեցաք ի քրիստոսապահ գիւղս Ուրանց²։»

Ուստի փախստականաց «երկու տարի վերջը» յԱղթամար դարձն միջնորդութեամբ «մեծ տեառն»՝ Դաւթի եղած ըլլալու է ՊԶԲ (1433) թուին եւ Դաւթի մահն պատահած նոյն ՊԶԲ տարւոյն վերջերը կամ յաջորդին սկիզբը։ Յամենայն դէպս ՊԶԳ թուին ընտրուած էր արդէն Զաքարիա իւրեւ պայազատ ամրոյն, ինչպէս կը վկայէ Խաչքարի մը արձանագիրը։

Այս հիմամբ հակաժամանակագրական է Կիրակոս Կաթողիկոսի Կոնդակին այն տեղին, ուր յամի 1441/2 Աղթամարայ ժամանակակից կաթողիկոսն երկրից «Դաւիթ» կ'անուանուի (տե՛ս վերը), ուսկից ազդուած է նաեւ Չամչեան եւ նոյն սխալի մէջ ինկած։ Նոյն շրջանին կ'իշխէր Աղթամար Զաքարիա, ինչպէս գիտէ զայս նաեւ Թովմա Մեծոփեցի։ Աւելի ճիշդ կ'ըլլայ Կոնդակին խօսքերը Դաւիթ Ա. կաթողիկոսի վրայ առնուլ։

Յաջորդիւս կ'ամփոփեմ այն յիշատակարանները, որոնք Դաւթի կաթողիկոսութեան օրով գրուած են եւ զինքը կը յիշեն.

1. «Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՊԽԴ ի յերկիրս Ռշտունեաց ի գեաւղս որ կոչի ՏՅՈՂ... ի հայրապետութեան տեսողն Դաւթի³։» Տօնամակ մը կը գրուի ՊԽԶ (1397) թուին «ի վանքս Գամաղիէ կոչեցեալ. ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետին եւ ի մեր հայրապետութեանն Աղթամարայ Տէր Դաւթի⁴։»

2. «Աստուածաշունչ... գրեալ ի թղթոյն Պօղոսի որ առ Հռովմայեցիս ցՀանգիստ Յովհաննու ի գաւառին եւ քաղաքին Հիզան կոչեցեալ... ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց Տէր Կարապետի եւ ի հայրապետութեան Ռշտունեաց որ յԱղթամար կղզի Դաւթի եղբօրն

¹ Նստաբք, էջ 95։

² Նստաբք, էջ 102։

³ Ինճիճեան՝ Ստեփան, հին Հայագիտ., էջ 171։

⁴ ԲԶԿ. 1898, էջ 30, ճշ.։

¹ Նստաբք, էջ 107։

Տեառն Զարարիայի... ի թուին Հայոց ՊԹԹ (1400)¹։

3. Ծերուն քահանայ կ'օրինակէ ճառը տիր մը՝ «ի քաղաքիս Ոստան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին... ի թուականութեանս Հայոց ՊԹ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի Աղթամարայ. եւ ի կրկնեցոց տէր կարապետի»²։

4. Գրեգոր Խլաթեցի ի խնդրոյ կարապետ քահանայի կ'օրինակէ Աւետարան մը. «... ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հովանեաւ ամենամարութի սուրբ Աստուածածնի ի վանս Մատենականի մերձ Խլաթայ մայրաքաղաք Բղնունեաց գաւառի, ի հայրապետութեան տեառն կարապետի ընդհանուր կաթողիկոսի եւ մերոյս նահանգի տէր Դաւթի Աղթամարայ կաթողիկոսի. իսկ յաշարհակալութեան նետողաց ազգին Միր Թամուրին եւ զարմից եւ զաւակաց նորին։ Եւ գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ի ՊԹԱ ամին»³։

5. Աւետարան գրուած ի Հիդան «ի մեծի թուականիս Հայոց ՊԹԱ եւ ի կաթողիկոսութեան հայկազան սեռի տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, որ եւ եղբայր տեառն Զաքարիայի վկայեցելոյն ի Տեառնէ մարտիրոսական արեամբ...»⁴։

6. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, ի հայրապետութեան տէր Դաւթի, ի թուականիս Հայոց ՊԹԲ ձեռամբ Դանիէլի»⁵։

7. Դանիէլ սարկաւադ կ'օրինակէ Մաշտոց մը. «ի կղզիս Աղթամար, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, եւ թուականիս Հայոց ՊԹԳ. ի դառն ժամանակիս»⁶։

8. Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Տօնական մը՝ «ի գեաւղս որ Տշող կոչի... ի թուականիս Հայոց ՊԹԳ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Թամուր Ղանի...»⁷։

9. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ի Հիդան Աւետարան մը ՊԹԳ (1404) թուին «ի կաթողիկոսութեան Հայկազանց սեռի տեառն կարապետի կրկնեցոյ. եւ ի մերոյ հայրապետ

տութեանս տեառն Դաւթի Աղթամարայ. զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անասանելի զաթոռ հայրապետական»¹։

10. Յայսմաւուրք՝ նկարէն, մեծագիր, «Գրեալ ի թվին Հայոց ՊԹԳ (1405) յանապատիս յԱնձնապատ. ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթայ, եւ ի թագաւորութեանն սղդիին Մարաց Եղտինշէրի։ Յայսմ ամի մեռաւ Թամուր Ղան. որ ի մի ամ իբրեւ զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն. եւ ում կամէր արբուցանէր. զի յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու զամենեսին հասարակ գերեաց, զհաւատացեալն եւ զանհաւատն զամենեսիան սրախողիտղ արար. եւ զԳլմիսշ՝ այնպէս արար որպէս Ներսէս հայրապետ էր ասացեալ ի յողնն Ուռհայոյ։ Յայսմ ամի շարժն Թ. դիւղ ի Հէշատայ երկիր յիրար խառնեաց։ Յայսմ ամի ջուրքն յէնց պակասեցան որ բազում գետաղաց ջաղացք խափանեցան»²։

11. «Արդ գրեցաւ տառս այս (Յայսմաւուրք) ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ գրչի Յովհաննէս քահանայի ի Հիդան քաղաքի... ի թուականիս Հայոց ՊԹԶ. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, եւ ի խառնութեան Ղարայ Յուսուֆի թուրքի. ի խնդրոյ Պողոս կրօնաւորի պատուական արեղայի»³։

12. «Ճաշոց... գրեցի ի տեղիս որ կոչի Խորայձորու Ս. Աստուածածնին որ է Տիում Ասորոց. ի թվ. Հայոց ՊԹԹ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի... (յիշեցէք) զԱստմ քահանայն...»⁴։

13. «Գրեցաւ սուրբ տառս (Յայսմաւուրք) ի թուականիս Հայոց ՊԹԹ. ի հայրապետութեան տեառն տէր Դաւթի սուրբ եւ անբիծ քառապետի. ի խնդրոյ աստուածասէր Յովհաննէս քահանայի... գրեցաւ սուրբ տառս ի դառն եւ ի վտարբեր ժամանակիս... [ի բռնակալութեան] աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆին, եւ ի հռչակաւոր գեաւղ՝ որ Տշող կոչի... յիշեցէք... զՍտեփանոս գծողս...»⁵։

14. Ի թուին ՊԿԱ (1412) «ի կաթողիկոսութեան մերոյ վիճակիս տեառն Դաւթի Ստեփանոս փր վարդապետ կը նորոգէ ի Ուտունիս Ս. Յակոբայ վանքը»⁶։

¹ Կար. Յուր. Թ. 155։

² Նոտարք, էջ 13-14։ Ուրիշ մ'ալ անդ էջ 14։

³ Աւետարան յԱղաշկերտ. հմմտ. Բանասեր 1905, էջ 100։

⁴ Նոտարք, էջ 18։

⁵ Նոտարք, էջ 20։

⁶ Թորոս Աղբար, Բ. էջ 276։

⁷ Նոտարք, էջ 22։

¹ Նոտարք, էջ 23։

² Թոր. Աղբ. Բ. էջ 391։

³ Նոտարք, էջ 26։

⁴ Յուր. Դադ. Բ. 51։

⁵ Նոտարք, էջ 38։

⁶ Նոտարք, էջ 137։

15. Կարապետ գրիչ ՊԿԲ (1413) թուին կ'աւարտէ ճաշոցի մը ընդօրինակութիւնը՝ «Երկիրս Մոկաց, ի վանքն Ծպատ»՝ «ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի»¹։

16. Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը ՊԿԳ (1415) թուին ի Նարեկայ վանս «ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի»² եւ յիշխանութեան գաւառիս մերոյ Բէլէք-բէկի»։

17. «Գրեցաւ (Յայսմաւուրք) ... ի գեղս որ կոչի Իւյ վանք ... ձեռամբ Ղազար գրչի ... ի հայրապետութեան տէր Դաւթի ... ի թուականին Հայոց ՊԿԳ, ի ժամանակիս զանութեան Ղարայ Ուսուֆիս, ի յամբրութեան Եղգինչերին եւ որդւոյ իւր Մեղիքին»³։

18. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ Մաշտոց «ի հայրապետութեան տէր Դաւթի յոր էր թիւս ՊԿԶ»⁴։

19. «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս (ի ձեռն Յովհաննէս գրչի) ի Երկիրս Զիրմաձորոյ, ի վանքս Ագոռոյ ... ի թուարբրութեանս ... ՊԿԶ, ի հայրապետութեան Հայոց տէր Դաւթի»⁵։

20. «Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ձեռամբ ... գրչի Յովհաննիսի, ի քաղաքս Հիզան կոչեցաւ ... ի թուականիս Հայոց ՊԿԶ, եւ ի մերոյ հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթամարցոյ, (որ է) հեղահոգի եւ հացատու ամենայնի եւ բարի ընդդէմ՝ չար հատուցանողաց ...»⁶։

21. Քարոզգիրք Տաթեւացւոյ ընդօրինակուած ձեռամբ գրչի Աստուածատուր կրօնաւորի «ի թուականութեանս ... ՊԿԶ, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, եւ թագաւորութեան ... Ղարայ Յուսուֆի ... իսկ յիշխանութեան գաւառիս Մեղիք Մահմատի ... Գրեցաւ ի վանս Նարեկայ ... եւ աւարտեցաւ ի մեծ եւ հոշակաւոր սուրբ ուխտս՝ Ս. Յակոբ»⁷։

22. «Աւարտեցաւ ճառս որ կոչի Ոսկեփորիկ ի վանքս Յիպնայ ... ի թուականութեան Հայոց ՊԿԶ, ի զանութեան Ուսուֆին, եւ ի կաթողիկոսութեան Սոյ Գրիգորի, եւ յԱղթա-

մարայ կաթողիկոսութեան տէր Դաւթի, ի չար եւ ի դառն ժամանակի ...»¹։

23. Աւետարան ընդօրինակութիւն «Թումայ մեղուցեալ գրչի մեղսամած մատամբ ի յաստուածաբնակ եւ յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանիս եւ աստուածամուխ սուրբ գեղարդեան ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթի Հայոց ի ՊԿԶ (1418)»²։

24. Թովմա կրօնաւոր կ'օրինակէ ճաշոց մը «ի յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, եւ այլ սրբութեանց, որ աստ կան, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, ի թուականութեան Հայոց ՊԿԶ»³։

25. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ճառընտիր մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «Եւ յայսմ ամի եկն մարախ բազում ի յաշխարհս մեր. եւ եկեր զամենայն բոյս դաւարի, եւ եղեւ նեղութիւն մեծ. յորում էր թիւս Հայոց ՊԿԶ ի Նաւասարդի ամսոյ Ի (= 30 Գեկտ. 1419), ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ փոքր Զաքարիայի. եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆի եւ Ամիր Եղգինչի Արդ գրեցաւ Երկիրս Ռշտու-նեաց՝ յանուանի եւ հռչակաւոր գեաւղս, որ կոչի Տայշոշ ...»⁴։

26. Իզիտ (Պսակ) կրօնաւոր կ'օրինակէ Աւետարան մը ի վանս Նարեկայ «ի թուականութեանս Հայոց ՊԿԶ, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, եւ ի բռնակալութեան» Նահանգիս մերոյ (Ռշտունեաց) բարձր անուն Մէլէքի ...»⁵։

27. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան (ի Հիզան) «ի մեծ թուիս Հայոց ՊԿԶ, ի կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն Գրիգորի, եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն Դաւթի, եւ ի թագաւորութեան այլասեռից Ղարայ Յուսուֆի ...»⁶։

28. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց տումարի ՊԶ (1421) ի հայրապետութեան Հայոց կաթողիկոսի տէր Պօղոսի Սոյ. եւ Աղթամարայ տէր Դաւթի, ի յաշխարհակալութեան Սքանտար զանին, ի

¹ Նոտարք 72, որ դառած է 1423 տարւոյն մէջ, թերեւս կարգաւ ՊԶԲ։

² Բարեսուդարեանց՝ Աղուանից երկիր եւ դրացիք։ Թիֆլիզ 1893, էջ 247։

³ Նոտարք, էջ 45։

⁴ Նոտարք, էջ 51։

⁵ Նոտարք, էջ 51։

⁶ Նոտարք, էջ 51։

⁷ Նոտարք, էջ 52։

¹ Նոտարք, էջ 53։

² Նալայեանց՝ Զուտիք, էջ 310։

³ Նոտարք, էջ 58։

⁴ Նոտարք, էջ 59։

⁵ Նոտարք, էջ 62։

⁶ Նոտարք, էջ 62։

յերկիրս ղախուրականի, ի գեաւըս որ կոչի Մարմետ...¹։

29. Յամի ՊՀ (1421) Թուման կրօնաւոր կ'ընդօրինակէ ճաշոց մը. «բազում եւ մեծ աշխատանք հասուցի զսա յաւարտումն յաստուածաբնակ եւ անառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ խաչիս եւ սուրբ Գեղարդեանս. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի կաթուղիկոսի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զսեղիս զյս խաղաղութեամբ աթոռակալան իւրով ամէն²»։

30. «Աստուածաշունչ... գրեալ ի Տոսպ գաւառի ի մենաստանին ղարագայ ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Դաւթի ի Սաղաթիէլ արեղայէ. ի Թուին Հայոց ՊՀ (1421)³։

31. Թուման գրիչ կ'աւարտէ ՊՀ-ի (1428) Թուին Աւետարանի մը ընդօրինակութիւնը «Մաստուածով նախախնամեալ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ գմբէթայարդ եւ երկնանման սուրբ խաչին եւ սուրբ Աստուածածնիս. եւ այլ բաղմահաւք սրբոց Նշխարացս, որ ասկան հաւաքեալ. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի. եւ ի զանութեան ազգին Նետողաց ամիրդա Սքանտարին Թուրք աղգաւ. որ եւ տիրեաց աշխարհիս մերում. եւ էառ բռնութեամբ զանառիկ ամրոցք աշխարհիս մերոյ. այս է զանմատչելիս եւ զանկոխ ոտից թշնամեաց՝ եւ զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխարհացս զկղզիս Աղթամարայ, եւ զանառիկ ամրոցս եւ զմայրաքաղաքս երկրիս (Ռշտունեաց) զԱստան. զպարանոցատանջն զԱմուկ եւ մինչ ի Հէշատ եւ ի Կըւան, զբոլոր աշխարհս բռնակալեաց ընդ ձեռամբ իւրով եւ ընդ իշխանութեամբ...⁴»։

32. Ղարղան գրիչ կ'օրինակէ Յայսմաւուրք մը. «Եւ է ի մեծ թուականիս Հայոց ՊՀ-ի (1430) ի կաթողիկոսութեան Հայոց Աղթամարեցոյ տեառն Դաւթի՝ եղբոր տեառն Զաքարիայի, որ վկայական արեամբ կապարեցաւ, եւ պսակեցաւ ի Քրիստոսէ ընդ ամենայն աւուրս. ի սուրբ ուխտս որ կ'ոչի Հոսրովայ վանք⁵»։

33. Մահմադի Ներսէս կը նորոգէ Աւետարան մը ՊՀ Թուին «ի կաթողիկոսութեան Հայկազնանս սեռի տեառն Կոստանդեայ, եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն Դաւթի եւ ի Թագաւորութեանս մերոյ ամիր

Դայուաի, եւ ի զանութեան աշխարհիս Սքանտարի. զոր Տէր Աստուածն խորայէլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական եւ զԹագաւորական մերոյ ազգին¹»։

34. «Արդ գրեցաւ սա (Աւետարան²) ի Թիւ ՊՀ ի հայրապետութեան Տ. Դաւթի յերկիրս Ռշտունեաց ի գիւղս Շատուան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի . . ի գառն Ժամանակիս զոր չեմ կարող ընդ գրով արկանել։» (Շատուանի) Տ. Ն. Արհման

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԻ ԺԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԳԻՏԱԳՐԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԸՍՏ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Մարդ-իտական Կրօնաւոր-Իւն։

Ա. Դրապալաշտութիւն (Positivismus)։

Կը մերձենանք այժմ դրութեան մը, որուն ներկայիս վրայ ունեցած ազդեցութիւնը դեռ կարծուածէն աւելի ջորաւոր է։ Կրօնագիտական աւելի փիլիսոփայական է, բայց որովհետեւ արդիական ըսուած կրօնական բարեշրջականութիւնը նախ հոս փիլիսոփայական բանաձեւերու վերածուեցաւ, նոյն իսկ կրօնագիտօրէն յեղաշրջող դրութիւն մըն է։ Դրապալաշտութիւնը, որուն հեղինակն է Աւգոստոս Կոմտ (Auguste Comte, † 1859), իսկապէս իրապալաշտութիւն (Realismus) է։ Անշուշտ իրապալաշտ ձգտումներ անգոյ երեւոյթներ չէին նոյն իսկ Միջին դարու մէջ, սակայն անոնք աւելի ենթադրականներ (Unterströmungen) էին, եւ մարդկային կեանքի վրայ զգալի ազդեցութիւն մը չունեցան։ Իրական շարժումն սկսաւ Անգլիա, ռուսից 1807 դարուն անցաւ Գաղղիա։ Գաղղիական յեղափոխութիւնը, որ մասամբ իրապալաշտութեան արդիւնք էր, անշարժութիւն բերաւ միջոց մը, որ սակայն շուտով ընդմիջեցաւ զուգահեռութեամբ մը ճիշտ այն ատենները, երբ Գերմանիայի մէջ գաղափարապաշտութեան դէմ բանասիրական դպրոցէն հակա-

¹ Նոստաբ, էջ 68։

² Նոստաբ, էջ 67։

³ Նոս. Յուր., Թ. 178։

⁴ Նոստաբ, էջ 88։

⁵ Նոստաբ, էջ 94։

¹ Նոստաբ, էջ 97։

² Ղ. Պ. Կապալեան տեառն է ի Շատուան, Զորիւնի, 1887, Թ. 2250։